

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ФАКУЛЬТЕТІ

ТҮРКІТАНУ КАФЕДРАСЫ

«Түркі руна ескерткіштерін зерттеу мәселелері» халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдарының жинағы

25.05.2023 ж.

Proceedings of the international scientific and practical conference “Research problems of the Turkic runic monuments”

25.05.2023

Сборник материалов международной научно-практической конференции «Проблемы исследования тюркских рунических памятников»

25.05.2023 г.

Астана, 2023

ӘОЖ (УДК) 930

КБЖ (ББК) 63.2

Т 90

Редакция алқасы:

Төраға – Е.Б. Сыдықов, «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті»
КеАҚ Басқарма төрағасы-ректор

Жауапты редактор – Н.Г. Шаймердинова, филология ғылымдарының докторы,
профессор, Түркітану кафедрасы, Л.Н.Гумилев ат.ЕҰУ

Ғылыми редактор – Ж.Қ. Айдарбекова, PhD, Түркітану кафедрасы доценті м.а.,
Л.Н.Гумилев ат.ЕҰУ

Техникалық редактор – Н. Милованова, Түркітану мамандығының докторанты,
Л.Н.Гумилев ат.ЕҰУ

**Т 90 «Түркі руна ескерткіштерін зерттеу мәселелері» халықаралық ғылыми-
практикалық конференциясының материалдары (25 мамыр 2023 жыл).** – Астана: Л.Н.
Гумилев атындағы ЕҰУ, 2023. – 376 б.

ISBN 978-601-337-878-7

Жинаққа «Түркі руна ескерткіштерін зерттеу мәселелері» халықаралық ғылыми-
практикалық конференцияның материалдары енгізілген. Конференцияға Ресей Федерациясы,
Өзбекстан, Әзербайжан, Қырғызстан және Қазақстан ғалымдары қатысты.

Жинақта ежелгі және қазіргі түркі халықтарының мәдени және жазба ескерткіштерінің
зерттелуі, түркі жазба ескерткіштерінің тілі және диалектілері, түркі халықтарының мәдениеті
мен тарихы, жалпы түркітанудың өзекті мәселелері қамтылған.

ISBN 978-601-337-878-7

ӘОЖ (УДК) 930
КБЖ (ББК) 63.2

©Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, 2023

АРМЯН-ҚЫПШАҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ САН-МӨЛШЕР КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жиёмбай Б.С.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

zhiembai_bibigul@mail.ru

Аннотация. Қазақстанның қазіргі қоғамдық өмірінде тарих қойнауында жинақталған құнды деректерге тоқталудың маңызы зор. Орта ғасырларда Еуразия кеңістігінде Дешті-Қыпшақтар мемлекетін құрып, әлемдік өркениет пен мәдениетке үлес қосқан қыпшақтардың мол мұрасы әр кезеңде әр түрлі әліпбимен жазылғаны белгілі. Қыпшақ тілінде армян графикасымен жазылған мұра дін, әдебиет, тарих, құқық, философия, жаратылыстану ғылымдарына негізделген және өмірдің саяси, экономикалық, тарихи-мәдени салаларын қамтиды.

Сан категориясы мәселесі түркі тілдерінің теориялық грамматикасындағы өзекті және даулы мәселелер санатына жатады, бұл мәселеге қатысты көптеген ондаған жылдар бойы жинақталған еңбектердің молдығы дәлел. Бұл грамматикалық категорияны зерттеу түркі тілдерінің зерттелу тарихымен тығыз байланысты және ежелгі дәстүрге ие. Мақалада түркі прототілінің деңгейіндегі сан есім категориясының аффикстері, сондай-ақ орта ғасыр ескерткіштеріндегі, армян-қыпшақ ескерткіштеріндегі аффикстер қарастырылады.

Кілт сөздер: Дешті-Қыпшақ, тарих, тіл, жазба ескерткіш, мұра, категория, сан категориясы, зат есім, этимология.

Abstract. In the modern public life of Kazakhstan, it is important to focus on the valuable facts accumulated in the depths of history. It is known that the rich heritage of the Kipchaks, who created the state of Desht-Qypchaks in the expanses of Eurasia in the Middle Ages and contributed to world civilization and culture, was written in different alphabets at different stages. The heritage written in the Qypchak language with Armenian graphics is based on religion, literature, history, law, philosophy, natural sciences and covers political, economic, historical and cultural spheres of life.

The question of the number category belongs to the category of topical and controversial issues in the theoretical grammar of the Turkic languages, as evidenced by the abundance of works on this problem that have accumulated over many decades. The study of this grammatical category is closely related to the history of the study of Turkic languages and has ancient traditions. The article deals with the affixes of the category of the number of nouns at the level of the Turkic proto-language, as well as affixes in the monuments of the middle ages, Armenian-Qypchak monuments.

Key words: Desht-Qypchak, history, language, written monument, heritage, category, number category, noun, etymology.

Тілдердің барлығына дерлік тән, жалпылама ортақ категориялардың бірі – *грамматикалық сан-мөлшер категориясы*.

Түркі тілдеріндегі сан-мөлшер категориясы жайлы М. Қашқари, В.В. Радлов, С.Е. Малов, П.М. Мелиоранский, О. Бетлингк, В. Банг, Г. Рамстедт, Н.К. Дмитриев, Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов, А.М. Щербак, Б. Мункачи, Д. Синор, Н.Н. Поппе, Б.А. Серебренников, Э.Р. Тенишев, К. Гренбек, А. Габен, А. Ализаде, А. Азнабаев, В. Псянчин, А.Г. Гуломов, Э. Фазылов, Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов, Т. Жанұзақов, А. Есенқұлов, Б. Сағындықұлы еңбектерінде баяндалған. Ал қазақ тілінде алғашқылардың бірі болып бұл мәселе М. Балақаев, сондай-ақ А. Ысқақов, Н. Оралбай, С. Исаев, тағы басқа да ғалымдардың еңбектерінде жалғасын табатыны анық.

Қазақ тіл білімінде сан-мөлшер категориясы көбінесе көптік ұғым мен көптік жалғау тұлғасымен байланысты қаралып келеді. Қазақ тілінің грамматикаларында қолданылатын сан-мөлшер категориясы, сандылық категориясымен қоса, грамматикалық тұлға ретінде көптік жалғау, көптік жалғау категориясы немесе көптік категориясы деген терминдердің қолданылуының дәлелі болса керек.

А. Ысқақовтың көрсетуінше, қазақ тілінде көптік категориясы да, көптік жалғау категориясы да бар. Көптік категориясы деген ұғым тым жалпы ұғым да, көптік жалғау категориясы онан гөрі әлдеқайда жалқы ұғым. Көптік категориясы *лексикалық, морфологиялық, синтаксистік* тәсілдер арқылы беріледі [1]. Н. Оралбай жекешелік пен көптік мағыналардың қарама-қарсылығына құрылған жалпы грамматикалық мағыналы категорияны – *зат есімнің сандылық категориясы* деп қолдануды көрсетеді [2]. С. Исаев көптік жалғаудың сөз байланыстырушылық сипатының, жалғау қасиетінің басқа жалғаулардан ерекшелігіне тоқталады. Қазақ тілінде көптік жалғау жалғау аталғанымен, тікелей көптік мағынаны білдіргенде, басқа жалғаулар сияқты қосымшаның жалғау деп аталатын түріне тән сөз байланыстырушылық қызмет атқара алмайды. Сөз байланыстырушылық сипатының болмауы жағынан көптік жалғау қосымшаның жалғау түрінен гөрі форма тудыратын жұрнақтар қатарына өте жақын. Ғалым көптік жалғаудың бірден-бір грамматикалық көрсеткіші деп -лар, -лер -дар, -дер, -тар, -тер формаларын танып, бұл жалғаулар қазақ тілінде өзі жалғанатын сөздің соңғы дыбысы мен буынына қарай түрленіп жалғанатындығын жазады [3: 113 б.].

Көне түрк дәуірінде көптік мағынаны білдіретін жалғаудың бірнеше тұлғасы болған. С.Е. Малов «Күлтегін» және басқа да көне түрк жазба ескерткіштерінің тілін зерттей отырып, көптік жалғауының үш түрлі тұлғасын атап көрсетеді, олар: **1) -lar, -ler; 2) -t; 3) -z** [4]. Бірқатар түркітанушы ғалымдар, атап айтқанда Н.К. Дмитриев, А. Азнабаев, В. Псянчин, Б.А. Серебренников Ғ. Айдаров, М. Томанов, А. Есенқұлов көптік жалғауының тек осы түрлеріне ғана тоқталады.

Көне түркі жазба ескерткіштер тілінде кездесетін және кейбір түркі тілдерінде сақталған, көптік мағынада жұмсалатын аффикстердің бірі – **-т**.

С.Е. Малов көне түрк ескерткіштерінде жоғары атақты білдіретін төрт-бес сөзде көптік жалғауының кездесетіндігін айтады: *tarqan-tarqat* (атақ-дәреже), *orun-orut* (орын), *tigin tiginlär-tigitlar*. Көптік жалғаудың -т көрсеткіші XI ғасыр ескерткіштері тілінде бірлі-жарым сөздермен қолданылып, көптік мән берген. «Құтадғу білікте» кездесетін *erät* сөзінің аудармасы көне түрк сөздігінде «*мужи, мужчины, войны*» түрінде көптік мәнде берілген. Мысалы, *bu el tutuqa kör erät sü keräk/erät tutuqa neñ tavar tü keräk* (чтобы управлять государством, надо много воинов/чтобы содержать воинов, необходимо разные вещи [5: 176]. М. Қашқари сөздігінің I томында *tegit* сөзін *tegin* сөзінің көпше түрі деп береді де, мұның көпше түрдің қағидасына сәйкес келмейтіндігін айтады. Бұған қарап -т жалғауының бұл дәуірде көптік мән бергенін, алайда көптік жалғауы ретінде кең көлемде қызмет атқармағанын байқауға болады. Дәл осы *tegit* сөзі көне түрк сөздігінде «*монгольская форма мн. ч., от tegin (принцы)*» деп берілген [5: 548]. Ал *tegin* сөзі хан отбасындағы кіші ұлдың есіміне қосылып айтылатын атақ (титул). *Tegit* сөзі *öga* сөзімен бірге қолданылады: *Öga tegit – орта дәрежелі халықтың ірілері мен қаған ұлдарының кішісіне берілетін ат*.

П.М. Мелиоранский *tegin-tegit, tarkan-tarkat* жекелік мағына мен көптік мағынаның қатынасы түркі тілдеріне тән еместігін жазады. Ғалым Қытай деректері негізінде қалыпқа келтірілген *türküt-түрктер* формасы, сондай-ақ *хотум-әйелдер* (*qatun – qatut* моңғол тілінен *әйел-әйелдер*), *yolat* (уолан), т. б. сөздерінің шығу тегін түркілік емес деп қарастырады. Мұның себебін бұл формаларға түркі тілдерінде үстемеленіп -лар/-тар жалғауларының жалғануын дәлел ретінде ұсынады: *megitlar, хотумтар, kirkittar, т.с.с.* [6].

Н.Н. Поппе түркілік *yigit* сөзі көптікті білдіріп, әйел жақтан туыстықты білдіретін *yigän* формасынан шығады. Бұған қоса, *süt, kanat* сөздерінде көптік мағынаны беретін көне -т аффиксі сақталған деп көрсетеді [7: 16]. А.Н. Кононов *türküt, yomut* этнонимдерінің құрамындағы -т көптік жалғаудың көрсеткіші деп береді [8: 276 с.]. Б. Сағындықұлы Орхон-Енисей, орта ғасыр ескерткіштері тілінде кездесетін *тарқа-т* (атақ, жекешесі *тарқа-н*), *теги-т* (атақ, жекешесі *теги-н*) сөздері құрамындағы -т, *теле-ут, түрк-ут* этнонимдері құрамындағы -ут көптік мағына беретіндігін жазады [9: 109].

Көне түркіден келе жатқан көптік мағынаны білдіретін -з аффиксі де көптеген ғалымдардың еңбектеріне арқау болғаны белгілі. 1884 жылы ғылымда көне түрк тіліндегі көптік жалғау мағынасында жұмсалатын -з аффиксі туралы гипотезаны Б. Мункачи айтқан болатын. Кейіннен Г. Рамстедт *köküz* (кеуде) сөзінде -з аффиксін нақтылап көрсетіп, ал В. Банг жұп атауларды білдіретін құрамында -з аффиксі бар сөздердің тобын жазады: *ikiz* (двойня, *егіз*), *aviz* (рот, ауыз), *омуз* (плечо, *йық*), *köz* (глаз, *көз*), т.с.с. Осылайша Б. Мункачидің гипотезасы көптеген ғалымдар тарапынан жүргізілген зерттеулерге арқау болады. Мәселен, Л. Лигети *kirküz, oküz* этнонимдерінен -з аффиксін байқайды. Ал Д. Синор түркілік -з аффиксін моңғолдың -с аффиксімен, тұңғыс және оралдық -р аффикстерімен бір қатарға қойып зерттей келе, -з аффиксін ғана түркілік деп танып, -лар аффиксін қоса есептегендегі өзге аффикстерді өзге тілден енген аффикстер қатарына жатқызады [10: 85].

А.Н. Кононов көптік жалғаудың бұл түріне біріншіден *оғыз (оғыздар), ikiz (egiz)* этнонимдерін, екіншіден жіктеу есімдіктері – жіктік жалғаулары мен тәуелдік жалғауларының *z*-ға біткен түрлерін жатқызды. О. Бетлинг бұл аффикстің генезисін I, II жақ жіктеу есімдіктеріне қатысты түсіндіреді [11: 43]. Негізінен ғылымда бұл пікір В.В. Радлов, С.Е. Малов тарапынан да қолдауға ие болды.

Б. Сағындықұлы да жұп мағынасын беретін *-з* көптік жалғау аффиксінің көне түркіден келе жатқанын жоққа шығармайды. Ғалымның көрсетуінше, көптік мағынаны қазақ тіліндегі *біз, сіз* жіктеу есімдіктеріндегі *-з* элементі де бере алады [9:109].

Көптік жалғауының бұдан өзге *-ан* аффиксі жайында белгілі ғалымдар К. Гренбек, А. Габен, Д. Синор сияқты ғалымдардың пікірлеріне А.М. Щербак өз еңбегінде тоқталса, мұнан өзге де ғалымдар – М. Қашқари, А.Н. Кононов, Б.А. Серебренников, Т. Жанұзақов бұл аффикстің ерте заманда-ақ көптік жалғау көрсеткіші болғандығын сөз етеді.

К. Гренбек *оғлан (юноши), эран (мужи), бодун (народ), кіркін (девушки)*, А. Габен бұларға қоса *ортан (огни)* сөзінің құрамындағы соңғы дыбыстарды осы көптік жалғауымен байланыстырады. Ал *кіркун* (қырғыздың қытайша аталуы) сөзімен бірге *копан* (все) «кон-ан» жөніндегі Д. Синор пікірі де осыған саяды.

М. Қашқаридың айтуы бойынша XI ғасырда *оғлан, эран* сөздері жекеше түрде де, көпше түрде де қолданылған [12: 74]. *Оұлан* сөзінің семантикалық мағынасы көне түркі сөздігінде: *бала, нәрсете, ұл, қыз* мағыналарында жұмсалғаны белгілі: *оұлан beläldi – нәрсете жаялыққа оралды, кісіг оұлан – кішкентай бала, оұлан qiz – қыз бала* [5]. Демек бұл дәуірдің өзінде *-н* (*-ан, -ән*) архаикалық аффикске айнала бастады деген болжам жасауға негіз бар. Көптік жалғауының бұл көне тұлғасы өлі жұрнаққа айналып, қазіргі тілде кейбір түбірлердің құрамында ғана сақталып қалған.

А.Н. Кононов та, М. Томанов та *оғлан* сөзінің құрамынан осы аффиксті көреді. Ғалымдардың пікірінше, орта ғасырларда *эран, оғлан* сөздері әлі де өздерінің көптік мағыналарын жоймаған, бірақ кейбір тұстарда *-лар* жалғауы да қатар жұмсалған (*эранлар*). Қазақ тілінде *ерен* сөзі тек жекелік мағынада ғана айтылады. Алайда сыртқы ұқсастығын еске алсақ, *үшем* (кейде *үшен*) сөзінің құрамындағы *-ем* (*-ен*) қосымшасын осыған жатқызуға болар еді. Дегенмен мұнда жалпылама көптікті білдіруден гөрі топтау мәні басым [13: 138].

Армян-қыпшақ ескерткіштерінде *оұлан* сөзі екі мағынада жұмсалады: а) *бала, нәрсете, ұл, қыз, жас бала мағынасында: оұлани sezdım – нәрстени сездім, оұлан 7 yıl tibinä bolgan – жеті жасқа толмаған бала, igit оұланlarnin – жас жігіттердің, kiz оұлан – қыз бала; ә) сот ісін атқарушысы мағынасында: mēsta оұлани – сот атқарушысы* [14: 1036]. Көне түркіден ерекшелігі *оұлан* сөзінің сот атқарушысы мағынасында жұмсалуды бұл дәуірде оның мағынасының кеңейгендігінен хабар береді. Дегенмен бұл сөздің құрамындағы *-ан* аффиксінен жекелік мағынаны ғана көре аламыз, көптік форма *оұлан* сөзіне арнайы *-лар* жалғауы жалғану арқылы берілген. Бұл көне түркіден келе жатқан көптік

жалғауының -ан тұлғасы орта ғасырда көмескілене бастағандығын, нәтижесінде қосымша көптік мәнді білдіретін аффикс қосылғандығын білдіреді.

Армян-қыпшақ ескерткіштерінде *er, erän* сөздері қатар қолданылады, білдіретін негізгі мағыналары: *er kici, er azamat, kүйеу, аға, мықты және жүректі адам, т.с.с.* Мысалы, *er adam – er адам, хіз ergä barsa – қыз күйеуге шықса (ерге тисе), er хардаш – аға, т.б.* Бұл екі сөздің де контексте қолданылуынан көптік мағына байқалады, мұнда бір ғана ерге емес, барлық ер адамдарға, күйеулерге тән қасиет, сипат беріліп отыр. *Er (ep), erän (ерен)* сөздеріне -lär (-лер) жалғауының жіңішке түрі жалғанып та қолданылады, қосымша дыбыс үндестігі ережесіне бағынады [14: 491].

Морфологиялық тәсіл арқылы көптік мағына білдірудегі бірден-бір өнімді элемент – **-лар, -лер** аффиксі болып табылады. Ең көне болып есептелінетін Орхон-Енисей ескерткіштерінен бастап, бүгінгі күнге дейін бұл жалғау өзінің қызметін жойған жоқ. А.М. Щербактың көрсетуінше, *лар* аффиксі ерте жазба деректерден мәлім және дауыссыздардың ассимиляциясы немесе дауыстылар үндестігі арқылы түркі тілдерінде олардың бірнеше фонетикалық варианттылығы қалыптасқан, олар: -лор ~ -ло ~ -ла ~ -лај ~ -тар ~ -тор ~ -дар ~ -дор ~ -сар ~ -зар ~ -рар ~ -нар ~ -нор ~ -на ~ -ар ~ -а ~ -лар ~ -tär ~ -лiр ~ -лур [10:82]. Аталған форманттың этимологиясын Г.И. Рамстедт -лар аффиксін моңғол тіліндегі мағыналық жағынан ұқсас келетін -*наг* аффиксімен салыстырып қарастырды, бұл аффикс (-*наг*) моңғол тілінде «барлығы» мағынасын бере отырып, ғалымның пікірінше якут тілінде «бірге, бірдей» мағынасында жұмсалатын *нар* сөзімен сәйкес келеді [15: 59]. Н. Поппе пікірі бойынша, -лар аффиксі көптік мәнді білдіретін екі аффикстің -ла және -р аффиксінің бірігуінен пайда болған. Соңғы -р аффиксін К. Менгес жалпыалтайлық жинақтаушы аффикс ретінде қарастырған [10: 83]. Дегенмен -лар аффиксі екі аффикстің комбинация тұтастығынан пайда болған деген пікірді алғаш айтқан В. Банг болатын [16]. Б.А. Серебренников те -лар жалғауын көптік пен жинақтық мағына беретін көне екі көрсеткіштен тұратындығын (-л және -р) айтады. Д. Синор -лар жүйесін -л және -р аффикстерінің қосындысы деп қарап, өзге тілдерден түркі тілдеріне енген жалғау деген де пікір айтады [17:226-228]. П. Аалто Д. Синордың пікірін қостай отырып, түркілік -лар аффиксінің моңғолдың -*наг* және қытай тілімен байланыстыра қарайды [18:15-16]. Ал поляк ғалымы Т. Ковальский өзінің осы мәселеге арнаған зерттеуінде -лар аффиксінің арғы төркіні болжалды санды (*бірнеше, көп* сөздері тәрізді) білдірген сөз болуы керек дейді [19: 7].

А.Н. Кононов -*лар/-lär* көптік жалғауының аффиксі жинақтық көптікті білдіретін бірдей мағыналы екі форманттан тұратындығын айтады: -*лар* – -*л+г* [20: 82]. В.А. Богородицкий бұл аффикстің қалыптасуын 3 жақ жіктеу есімдігі мен -*ар* жұрнағының арасындағы ығысудың нәтижесі деп қарайды [20: 16]. Аффикстің екінші -*г* компоненті де қазіргі кезде жинақтық көптікті білдіретін ерекше көрсеткіш ретінде қарастырылады.

Ғалымдардың зерттеулерін пайымдай отырып, әр дәуірде көптік жалғау тұлғаларының түрліше болғандығына, формалық-мағыналық өзгерістерге

ұшырағандығына, мағынасының да тарылып не кеңейіп қолданылғандығына көз жеткізуге болады.

Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің тілінде көптік жалғауларының морфологиялық тұлғасы **-т** қосымшасы арқылы көрінеді. Бұл қосымша көне түрк жазба ескерткіштері тілінде атақ-дәрежені білдіретін санаулы сөздерге жалғанған: *тарқан – тарқат, шад апыт – шад апалар*. Сонымен қатар ескерткіш тілінде **-лар, -лер** формалары да кездеседі: *Он оқ беглері будуны көп келті. – Он оқ бектері халқы көп келді. Келігме беглерін будунын ітіп, йығып азча будун тезміс ерті. – Келген бектерін, халқын көргенде, азгана халық жиылып қашқан.*

Көптік жалғауы жалғанбай-ақ көптік ұғымды білдіретін сөздер де кездесіп отырған: 1) ру, тайпа, халық аттарын беретін жинақтық ұғымды білдіретін атаулар: *табғач, оғуз, қытан бу үчегу қабысыр. – Табғаш, оғыз, қытан бұл үшеуі қабысар, бірігер.* 2) лексикалық мағынасының өзінде көптік ұғымы бар сөздер: Інгек күлүкін оғуз келті. – *Сиыр көлігімен оғыз келді. Қарыз сөкдім. – Қарды тазаладым, аршыдым. Қара терім йүгүрті. – Қара терім ақты, жүгірді.* 3) зат есімнің алдында оның қанша екенін көрсететін сан есімдер болса, оларға көптік жалғауы жалғанбайды: *Йеті йүз кісіг удзығма улуғы шад ерті. – Жеті жүз кісіні бастаушы ұлығы шад еді. Сүсі алты биң ерміс. – Әскері алты мың еді.* 4) зат есімдердің алдында *қоп (көп), үкүл (бүкіл)* сияқты анықтауыш сөздер айтылғанда көптік жалғауы жалғанбайды: *Қоп соғды будун келті. – Көп соғды халқы келді. Үкүл ер – бүкіл ер.* 5) кейбір қос сөздер ешбір көптік жалғауынсыз көптік мағына береді: *Қыз-қудуз буңсыз келүрті. – Қызқырғын қайғысыз (тегін) келетін.*

Қараханидтер мемлекеті кезеңінде (X-XII ғғ.) жазылған ескерткіштердің бірі – **Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегінде** көптік жалғауларының ең көп қолданылатын формасы – -лар, -лер, ал қатаң нұсқасы (-тар) кездеспейді: *Алплар бірле урушма. – Алыптармен (батырлармен) ұрыспа.*

Орхон жазбаларында ұшырасатын көптік мәнді беретін **-т** формасы арқылы жасалған сөз бір жерде ғана кездеседі: *тігін- тігіт*. М. Қашқари *ерен* сөзінің құрамындағы -ен элементін де көптік қосымшасы деп түсіндіреді, дегенмен мынадай ескерту жасайды: «бірақ бұл тұлға аз ұшырасады және қағидаға қайшы. Өйткені көптік қосымшасы -лар, -лер».

Көне ұйғыр жазуларында көптік жалғау -лар, -лер формасы арқылы көрінеді. Жуан буынды түбірлерге -лар формасы, ал жіңішке буынды сөздерге -лер формасы жалғанады: *тынлығлар – тіршіліктер, йоллар – жолдар, орынлар – орындар, дінтарлар – діндарлар, теңрілер – тәңірілер, йеклер – жындар, т.б.*

Көптік мән белгілі жалғаулар арқылы да, сөздің лексикалық мағынасы арқылы да, сөз тіркестері арқылы да беріледі. Зат есімнің алдында оның қанша екендігін білдіретін және *үкүш, көп* сияқты сөздер айтылғанда, оларға көптік жалғауы жалғанбайды. Қос сөздерге де көптік жалғау жалғанбайды.

Көптік жалғауы **қыпшақ тілінде** дыбыс үндестігіне бағынбайды. Сондықтан оның басқы дыбысы түбір сөздегі дыбыстың ыңғайына қарай түрленіп отырмайды. Буын үндестігіне қарай ол -лар, -лер болып жалғанады: *арылар – әулиелер, қойлар – қойлар, азгачлар – агаштар, алар (олар, аналар),*

бізлер – біздер, кімлер – кімдер, чақлар – шақтар, ешітіңлер – есітіңдер, білмезлер – білмейтіндер, т.с.с.

«*Кодекс Куманикус*» және «*Ат-тухфа аз закийя...*» ескерткіштері тілінде бастан-аяқ -лар, -лер көптік жалғауы қолданылған. Ә. Құрышжанов пен М. Зияеваның көрсетуі бойынша, бұлар дауыссыз дыбыстардың үндестігіне ұшырамаған, кез келген дауыссыз дыбыстан кейін осы күйінде жалғана береді. Алайда жуан түбірлер мен негіздерден кейін -лар, ал жіңішке түбірлер мен негіздерден кейін -лер формасы қосылады. Негізінен зат есімдер мен есімдіктерге, заттанған жағдайда кез келген сөз табынан болған тұлғаларға жалғана береді [21].

Көптік жалғаулары, негізінен, екі семантикалық-грамматикалық мағынада жұмсалған: а) белгілі бір заттың, нәрсенің дербес-дербес санап көрсетуге болатын бөлшектерден тұратындығын көрсетеді: *ағачлар – ағаштар, бизлер – біздер, тағлар – таулар*; ә) белгілі бір адамдардың тобын, жиынтығын білдіреді: *кішілер – кісілер, азамлар – адамдар, білмезлер – сауатсыздар*. Егер сөйлемде бастауышқа көптік жалғауы жалғанса, баяндауышқа да көптік жалғауы жалғанып, бір-бірімен қиысады. Мысалы, *анлар сордулар – олар сұрады, билге тетик кишилер меним сөзим ешитиңлер – білікті, есті кісілер, менің сөзімді тыңдаңдар* [22].

Армян-қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде көптік жалғауларының -лар, -лер формалары ұшырасады: *ханлар – хандар, тонлар – тондар, йемішлар – жемістер, т.с.с.*

Көптік жалғаудың грамматикалық қызметіне қарай **семантикалық мағынасы** да күшті. -Лар, -лер жалғаулары зат есімдерге жалғанып, аталатын заттардың көптігін білдіреді. Сондай-ақ көптік жалғаулар көп адамға тән я ортақ бола алатын заттардың (адамның, нәрсенің) атауларына қосылғанда, сол заттың көп (бірнеше) адамға бірдей, ортақ екенін білдіреді: *Hali, xanlar, bunu eskä aliñiz, ögütläniñiz barçañiz, kimlär ki yarğularsiz yerni.* – Енді, **хандар**, мұны еске алыңыз, жерді жарғылау туралы ұғыныңыз баршаңыз (*Каменең жылнамасы, Вена нұсқасы, 31-бет*). *Da budur Teñriñ yarğusu, ki Yariğ keldi dünyâgâ, da adamlar artıñ sövdülär xaranıwını, ne ki yariğni* (*Төре бімігі, 213-бет*). – Тәңрінің жарғышылығы дүниеге жарық келтірді, бірақ **адамдар** жарықтан қараңғылықты артық көрді (*Төре бімігі, 643-бет*). *Yalbarip xolarmen sizdan, xardaşlar, ki neça sarnasañiz, añğaysen men yazıñli Lusig sargawakni bir* «*Atamız ki köktäsen*». – Сіздерден жалбарынып сұраймын, **бауырлар**, қанша оқысаңыз да, жазықты пірәдір «*көктегі атамыз деп*» *Лусигті еске алыңыз* (*Пірәдір Лусиг Псалтырі, Вена нұсқасы, 373-бет*). *Xartni baduhasel etmäğäyisen, yoğsa övündür, neçik atañni; xarilärni* – *неçүик аналарни*. – Қартты қатты ренжітпе, әкеңдей көр, **кәрі әйелдерді** – *анаңдай көр* (*Дұғалық кітабы, 275-бет*).

Ескерткіш тілінде көптік жалғау сын есімдерге жалғанып, субстантивтендіреді, әрі оларға көптік мағына жамайды: *Aniñ ücün boş etär Teñri, ki uslular tergär bağkaylar, ne türlü isä esä, añar körä etkäylär yarğunu* (*Төре бімігі, 204-бет*). – Сондықтан Тәңрі **парасаттыларға** істің егжей-тегжейін терген, *соған сәйкес жарғыны жүргізуге ерік береді* (*Төре бімігі, 639-бет*). *Ki toydurdu*

džanlarin ačlarniñ da džanlarin küsänčläрниñ tolu etti yaχšiliχ bilä. – Ол аштардың да, құсаланғандардың да жандарын жақсылықпен толтырды (Пирәдір Лусиг Псалтырі, Вена нұсқасы, 423-бет).

Бүгінгі кезеңге жеткен көптік жалғаулары ұзақ тарихи даму жолынан өткен. Көптік жалғауларының көне формаларының әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері, шығу төркіні, қолданылу ерекшеліктері, қолданылу кезеңдері болған. Кейбір көнерген жалғаулардың көне түрк дәуірінде өнімді қызмет еткендігін бағамдай отырып, бұл формалардың Орхон-Енисей жазулары өмір сүрген кезеңге дейін де болғандығы байқалады. Яғни көптік жалғауы тарихқа белгісіз бір кезеңде жеке сөзден пайда болған. Оның лексикалық мағынасын түркі тілдеріндегі кейбір түбірлер ғана еміс-еміс көмескі күйде сақтап қалған, ал грамматикалық мәні көптік мағына беретін көне жалғаулар арқылы көрінген. Ғалымдардың пікірін жүйелеу барысында көне жазба ескерткіштер тілінде кездесетін көптік жалғауының ең көне формалары **-t (-ut/-it)**, **-z (-uz/-iz)**, **-an (-un/-in)**, **-q/-k (-aq/-ek)** болғандығы анықталды. Түркі тілдері аглютинативті тіл болғандықтан, түбірге қосымшалар бірінен кейін бірі жалғана береді. Көптіктің көне формалары тілдің дамуы барысында көнеріп, өзінің мағынасын, мәнін жойған кезде көптіктің басқа формасы үстемеленіп жалғанып отырған. Нәтижесінде алдыңғы аффикс түбірмен сіңісіп, тұтасып, жаңа форма жасап отырған. Дегенмен көнерген аффикстердің алғашқы грамматикалық мағыналарының жойылуы барлық дерлік аффикстерге тән дей алмаймыз. Орта ғасырда өз құрамында дәл осы жалғаулар кездесетін сөздердегі көптік мағына әлсіреп, нәтижесінде **-lar, -ler, -dar, -der, -tar, -ter** формалары қалыптасқан. Көне түркіден көптік ұғымда қолданылатын кейбір сөздер мен аффикстер орта ғасырдағы армян-қыпшақ мұраларына да ортақ деп айтуға болады. Армян-қыпшақ ескерткіштері тілінде бастан-аяқ көптік жалғаудың **-lar, -lär (-лер)** формалары көрініс тапқан. Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілінде көне аффикстер өзінің грамматикалық мағыналарын толықтай жоғалтпай-ақ, көптік мәнді білдіретін жалғаулар үстемеленіп те жалғанып отырған. Мақала ҚР БҒМ тарапынан қаржыландырылатын АР13068438 «Армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі әмбебаптық пен ерекшелік» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиет

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
2. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: Інжу-Маржан, 2007. – 390 б.
3. Исаев С.М. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Өнер, 2007. – 336 б.
4. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1951. – 452 с.
5. Древнетюркский словарь. / Под ред. Э.В. Севортян. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
6. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-тегина. – СПб.: ЗВОРАО, 1899. – 92 с.

7. Серебрянников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. – Москва: Наука, 1974. – 64 с.
8. Кононов А.Н. Тюркские этимологии. История и филология стран Востока // Ученые записки ЛГУ. Серия востоковедческих наук. – Л.: ЛГУ, 1954. – Вып. IV. – С. 276-280.
9. Сағындықұлы Б. Қазақ тілінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 145 б.
10. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Имя. – Ленинград: Наука, 1977. – 192 с.
11. Bohtling O. Uder dis Jakuten. – St-Petersburg, 1851. – 159 s.
12. Қашғари М. Девану луғат ит турк. – Ташкент: Фан, 1960. – 1 том. – 270 б.
13. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.
14. Гаркавец А. Кыпчакское письменное наследие. Кыпчакский словарь по армянописьменным памятникам XVI-XVII веков. – Т.III. – Алматы: Баур-Касеан, 2010. – 1802 с.
15. Ramstedt G.J. Kleine altaistische Beitrage. Die Pluralendung mo -nar, tu -lar // Введение в алтайское языкознание. Морфология. – М., 1957.
16. Bang W. Zura auslautenden n im Altaischen. – TP, 1895. – VI. – S. 220.
17. Sinor D. On Some Ural-Altaiic Plural Suffixes. – AM, NS, 1952. – II. – P. 226-228.
18. Aalto P. Altaistica. The suffixes -lar, -nar, -lär. – StO, 1952, XVII. – P.15-16.
19. Kowalski. Zur semantischn Function des Plural suffixes -lar, -lär in den Turksprachen. – Krakow, 1963. – 77 s.
20. Досжан Р. XI-XII ғ. жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық құрылымы. – Астана: Астана полиграфия, 2012. – 328 б.
21. Фазылов Э.И., Зияева М.Т. Изысканный дар тюркскому языку. – Ташкент: Фан, 1978. – 451 с.
22. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. – 272 б.
23. Мусаев К.М. Морфология пракыпчакского языка. Монография. – М.: Тезаурус, 2010. – 274 с.
24. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции / Отв. ред. Э.Р. Тенишев. – М.: Наука, 2002. – 767 с.
25. Шаймердинова Н.Г., Невская И.А. Некоторые аспекты истории развития кыпчакских и огузских языков // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – №4 (126)/2019. – С.184-199.